

O'ZBEK ADABIYOTIDA DRAMATURGIYA

Nozima Ulug'ova Baxtiyorovna

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti Nukus filiali
"Sahna va ekran san'ati dramaturgiyasi" 2-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Dramaturgiya doim insonga murojaat qiladi, uning qalb sirlarini ochishga intiladi, insoniy o'zaro munosabatlar mohiyatini anglashga harakat qiladi, bu inson tarixiy yoki zamonaviy bo'lishining ahamiyati yo'q. Kelajakda yosh ijodkorlarimiz mohirona qalam tebratishlari uchun hozirdanoq imkon yaratmoq lozim. Har bir tuman markazlarida ijodxonalar tashkil qilinishi, musiqa maktablarida, madaniyat markazlarida yosh qalamkashlar to'garaklari doimiy ravishda fa'oliyat yuritishi, bu albatta har bir ijodkorni ilhomlantiradi, mehnatga chorlaydi va kun kelib ulardan shoh asarlar chiqishi muqarrar.

Kalit so'zlar: *Kompozitsiya, pralog, ekspodidsiya, voqealar rivoji, konflikt, Tugun, kulminatsiya, yechim, epiolog, fabula, perepitiya, sujet.*

DRAMATURGY IN UZBEK LITERATURE

Nozima Ulugova Bakhtiyorovna

Nukus branch of the Uzbek State Institute of Arts and Culture
"Stage and Screen Art Dramaturgy" 2nd year student

ABSTRACT

Dramaturgy always appeals to man, seeks to reveal the secrets of his soul, tries to understand the essence of human interaction, it does not matter whether the person is historical or modern. In the future, it is necessary to create opportunities for our young artists to master the pen. The establishment of creative centers in every district center, music schools, cultural centers, young writers' clubs are constantly active, which, of course, inspires every artist, encourages them to work, and one day they will inevitably become masterpieces.

Keywords: *Composition, pralog, expodition, course of events, conflict, Knot, culmination, solution, epiologist, fable, perepitiya, plot.*

KIRISH

Dramatik tur o'zbek adabiyotiga kirib kelganiga bir asr bo'ldi. Ilk dramatik asar sifatida tan olingan Behbudiyning " Padarkush" asari 1911 yilda yozilgandi. Yuz yillik tarix va tajribaga ega bo'lgan bu o'zbek dramaturgiyasi o'tgan asrning boshi va

ikkinchi jahon urishi davrini hisobga olmaganda har doim ham boshqa adabiy turlardan sustroq rivojlangan. Bu susayish ayniqsa o'tgan asrning "turg'unlik davri" deb atalgan 70 80 va mustaqillikning dastlabki yillarida aniq seziladi. Bunday sustkashlikning muayyan obyektiv va subyektiv sabablari ham bor. Avvalo, shuni achinish bilan ta'kidlash o'rinliki, adabiyotimizda faqat dramaturgiya bilan shug'illanadigan maxsus ijodkorlar juda kam. Borlari ham tezda shuhrat topib kashfiyot darajasidagi sahna asarlari yaratib, teatrlarning doimiy hamkoriga aylanib ketavermaydilar. Ikkinchidan, mabodo, shunday talantli drama yaratilib, sahnalashtirilsa ham unga tomoshabinni jalb etish muammosi tug'iladi. Uchinchidan bozor iqtisodiyoti tufayli dramaturg o'z asari bilan boyib ketayotgani yo'q. Shunga qaramay so'ngi 20 yil ichida drama yaratilmay ham qolmadi, sahna bo'shab ham qolmadi, ozmi-ko'pmi tomoshabin teatrga ham kirib turdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Eng muhimi so'ngi yillar dramaturgiyasi shakl va mazmun tomondan yangilandi, janr imkoniyatlari kengaydi. San'atkorlar jahon dramaturgiyasining barhayot tajribalaridan unumli foydalana boshladilar. Bu yillar ananalarga ko'ra ko'plab she'riy dramalar dunyoga keldi. E.Vohidovning "Istanbul fojiasi", A. Oripovning "Sohibqiron", U. Qo'chqorning "Rasululloh kotibi", R. Bobojonning "Yusuf va Zulayho" kabi asarlari ana shu usulda bitilgan. Dramaturgiyaning rivojlanishi va yangilanishi mavzu ko'lamining kengayishida yaqqol ko'rinadi. Bu borada ayniqsa tarixiy mavzudagi sahna asarlarning ko'payganligini alohida ta'kidlash lozim. Tarixga munosabatning o'zgarganligi, buyuk ajdodlarimizning badiiy, ilmiy va ma'naviy-ma'rifiy merosini qadrlash, tarixiy manbalarni o'rganish tufayli xalqimiz o'zligini anglash jarayonini boshidan kechirdi. Ayniqsa Amir Temur, Ahmad al-Farg'oniy, Mashrab singari murakkab tarixiy shaxslar haqida rang-barang janrlarda turli shakllardagi sahna asarlari dunyoga keldi. Bular orasida O'zbekiston xalq yozuvchisi Odil Yoqubovning "Fotihi Muzaffar yoxud bir parivash qissasi" nomli tarixiy dramasi muhim o'rin tutadi. Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, O. Yoqubov dramaturgiya borasida xiyla tajribali adib. 60 yillardayoq " Aytsam tilim kuyadi, aytmasam dilim", "Yurak yonmog'i kerak", "Chin muhabbat", "Olma gullaganda", "Bir koshona sirlari" deb atalgan dramalari bilan shuhrat qozongan edi. Mana shu tajriba va mahorat san'atkorning so'ngi dramasida o'zining yaxshi samarasini bergan. Bu davrda zamonaviy mavzularda ham ko'plab dramalar dunyoga keldi. Bu borada Erkin Xushvaqtov, Salohiddin Sirojiddinov, Usmon Azim, Sanjarali Imomov, Xoliq Xursandov, Nasrullo Qobil, Komil Avaz Toir Yunusovlar samarali ijod qildilar.

Ulardan ba'zilarining asarlari teatrlarning doimiy repertuariga aylandi va tomoshabinlarning tashnaligini qondirib, teatrlarga qiziqishini orttirdi. Zero teatrning xalqni ma'naviy ma'rifiy ruhda tarbiyalashning eng samarali va jonli vositasi ekanligi azaldan ma'lum. Sahna real hayotning badiiy ko'zguvidir. Shu ma'noda yuqorida nomlari tilga olingan dramaturglardan E. Xushvaqto'v ayniqsa, uloqda sovrinni olib ketdi. U ko'proq xalq og'zaki ijodi materiallariga, folklor-etnografik mavzularga milliy urf-odatlarimizda o'lib borayotgan udumlarga murojat qildi. E. Xushvaqto'vning O'zbekiston milliy teatrida birin-ketin sahnalashtirilgan "Chimildiq", "Qalliq o'yin", "Qirmizi olma", "Andishali kelinchak" kabi pesalariga iloji boricha o'zbek xalqining azaldan yashab kelgan udumlari ruhini, mohiyatini singdirishga, ularni yangicha an'analar bilan boyitishga, yosh avlodning munosabatini oshirishga urinadi. Ko'p o'rinlarda bunga erishadi ham. O'z niyatini ifodalash uchun tanlangan usul va shakllarda yutuqqa erishavermaydi. Masalan, "Chimildiq", "Qalliq o'yin" dramalari avvalo, yengil-yelpi voqealar asosiga qurilgani, personajlar o'rtasidagi munosabatlarning o'ta sun'iyliigi, urf-odatlarimizning qadrini ko'tarish o'rniga o'ziga nafrat uyg'otadi. Bu dramalarda yechim ham tomoshabinni qoniqtirmaydi. 1. (92.93.96.97b.)

Har bir ijodkor ma'lum bir narsani, mavzuni tanlab oladi. Bu huddi homila kabi uning ichida, ongida rivoj topadi, obrazlar, voqealar tizimini xayolidan o'tkazib, g'oyasini pishiradi. Muallif tomonidan bo'lajak asar uchun mavzu tanlab olinganidan so'ng uning oldida keyingi muammo ko'ndalang bo'ladi. Bu muammo asarning tuzilishini aniqlashdan iborat. Albatta asarning qurilishi, ya'ni tarkibini belgilash ham ancha ma'suliyatli hisoblanadi. Bu o'rinda muallif asari kompozitsiyasini tuzib olish harakatiga tushib qoladi. Aslida kompozitsiya so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, u o'zbek tilida tuzilish, qurilish sifatida ma'no anglatadi. Asar kompozitsiyasi nafaqat voqealar tizimi bilan balki so'zlar qurilishi, ularning berilishi bilan ham bog'liq. Chunki "Badiiy asarlarda faqat obrazlar, til va uslubiy vositalar barchasi muallif ilgari surayotgan muayyan g'oyaga xizmat qiladi. Asar tuzilishi ham yuqoridagilar singari muallif g'oyasiga singdiriladi. Agar obrazlar, tasvir vositalari muayyan tartibda joylashtirilmas ekan, ham tasvirdagi ham qismlar aro mezon va uyg'unlikga putir yetadi. Ijodkor har qancha mahoratli so'z san'atkori bo'lmasin, o'z g'oyasi va maqsadiga to'la erishgan hisoblanmaydi. Mabodo ijodkor maqsadi, g'oyasi, nuqtayi nazari izchil va aniq bo'lmasa, uning asari tuzilish jihatidan puxta, muvofiqiyatli chiqmaydi".2(4 b). Bu o'rinda asardagi uyg'unlikga alohida e'tibor berish lozim. Asardagi har bir detal, har bir element bir-birini talab qilsa, bir-biriga singib ketsa, ana shu uyg'unlik deyiladi. Badiiy asardagi har bir unsur, voqea, hodisa parchasi,

vosita hamisha muayyan maqsadga xizmat qiladi, bir-biri bilan ham shaklan, ham mazmunan munosabat kasb etgan holda mantiqiy bog'liqlik, uyg'unlik kasb etadi. Shunday qilib kompozitsiya-asar mazmuni to'laqonli tarzda ayonlashuvini taminlovchi shakliy unsur hisoblanadi. Ushbu unsurdan mohirona foydalanish ya'ni uni aniq maqsadga yo'naltirish, albatta har-bir ijodkor ijodiy laboratoriyasini tadqiq etishda asqotadi. Ma'lumki asar kompozitsiyasi ijod mahsulini xuddi odam organizmini qon tomirlari o'rab olgani kabi ta'sir o'tkazadi, uning har bir unsur ustidan hukimronligi, ta'sir kuchi bo'ladi. 3(65.b.)

NATIJALAR

Hayotda ziddiyatlar keskin va sokin bo'lgani singari badiiy konfliktning ham turli ko'rinishlari mavjud. Ular qahramonlar o'rtasidagi oshkora kurash tarzida ham, personajlarning o'z o'z ko'nglidagi olishuvlar tarzida ham nomoyon bo'ladi. Shuningdek badiiy konflikt har bir adabiy tur va janrda o'ziga xos tarzda ifodalangan bo'ladi. U drama (komediya, tragediya, pyesa) asarlarida tamoman boshqacha holda ko'rinadi. Umuman har bir barkamol badiiy asar konflikt, shakl va mavzu, mazmun va g'oya singari o'z unsirlarini qay tarzda namoyon etishidan qat'iy nazar, u hayotning muayyan bir ko'rinishini ta'sirchan akslantirgan, ijodkor yaratgan go'zallikdir. Badiiy asarning ichki va tashqi dunyosi esa uning tuzilishi, sujjetidagi voqealarning joylashishi, qahramonlar va ular orasidagi munosabatlar majmuidan iboratdir. Bu hodisa kompozitsia deb yuritiladi. Madomiki dramaturg ijodining qonun qoidalariga to'xtalar ekanmiz, eng avvalo sujet atamasini tilga olish lozim. Sujet fransuscha "sujet" bo'lib, "narsa, mazmun, mavzu" degan ma'noni bildiradi. Asar mazmunini tashkil etadigan, qahramonlar o'rtasidagi aloqa, munosabatlar tizimi sujjetdir. Sujetning o'zi ham bir qator qismlardan tarkib topgan: ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiya va yechim. Biroq sujetlar o'z tuzilishiga, namoyon bo'lish tarziga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Badiiy asarlar kompozitsiyasi tahlil qilingan ayrim tadqiqotlarda "fabula" termini ham uchraydi. Fabula lotincha "fabula" so'zidan olingan bo'lib masal hikoya qilish demakdir. Badiiy asar fabulasi deganda asar uchun asos bo'lgan hayotiy material nazarda tutiladi. Sujet tarkibidagi unsirlar orasida dastlab ekspozitsiyaning nima ekanligini sharhlash joizdir. Ekspozitsiya lotincha "expositio" so'zidan olingan bo'lib, "tushintirish" degan ma'noni anglatadi. Voqealar kechgan joy, davrning ijtimoiy manzarasi, qahramonlar unib-o'sgan joy, muhit shart-sharoiti kabilar tasviri ekspozitsiya deb yuritiladi. Ekspozitsiya asarning istalgan o'rnida bo'lishi mumkin. Sujetning yana bir unsuri voqealar tugunidir. Tugun, ko'pincha qahramonlarning ilk bor uchrashuvi yoki biror jiddiy muammo

yuzasidan tortishishi tufayli paydo bo'ladi. Tugun voqealar rivojini belgilaydi, qahramonlarni fa'ol harakatlantiradi. Voqealar tuguni faqat qahramonlar o'rtasida emas, qahramonning aynan o'zining o'y-kechinmalari bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. Bu holat ham tugun sanaladi. Voqealar tuguni yuzaga kelgach, u qandaydir tarzda o'sib rivojlanib boradi. Sujetdagi voqealarning ma'lum tugundan so'ngi rivojlanish jarayoni voqea rivoji deyiladi. Tugun to'satdan yuzaga kelganday bo'lishi mumkin. Biroq voqea rivoji uzoq davom etadigan jarayon bo'ladi. Voqealar rivoji jarayonida ham turli chigalliklar yuzaga keladi. Masalan Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" romanida Homid Otabek bilan Kumush o'rtasidagi munosabatlarni buzish uchun turli hiyla-nayranglar qiladi. Uning yovuzliklari tufayli qahramonlar nihoyatda mushkul holatga tushadi. Sujet voqealari rivoji davomida paydo bo'lgan ana shu yangi tugunlar yoki chigalliklarga perepetiyalar deyiladi. Har qanday ziddiyat, kelishmovchilik ham bora-bora eng yuqori cho'qqisiga ko'tariladi. Hayotning ana shu haqiqati badiiy asar sujetidagi voqealar rivojiga ham mos keladi. Chunki qahramonlar orasidagi qarama-qarshilik ham o'sib, o'zining eng baland darajasiga ko'tariladi. Ular asar sujetining kulminatsion nuqtasi sanaladi. Gumanist uchun qarama-qarshiliklar ko'pligini biz matnlarda bilishimiz mumkin. Sujetlarni tahlil qilishda nizolarning kelib chiqishi sabablarini aniqlash orqali haqiqatni anglash sodir bo'ladi. Badiiy adabiyotlarda sujetlarda nizolarning, kurashlarning aks ettirilishi badiiy vositalar orqali amalga oshiriladi. Asar sujetidagi voqealarning eng yuqoriga ko'tarilib, asosiy qahramonlar xarakteri qiyofasini ko'rsatadigan epizodi, voqealar kulminatsiyasi deyilsa, sujet voqealari va qahramonlar taqdirining hal bo'lishini gavdalantiruvchi epizod yechim deb ataladi. Ekspozitsiya, tugun, voqealar rivoji, kulminatsiyasi va yechimi sujetni tashkil qiluvchi, biriktiruvchi qismlar hisoblanadi. Ular birgalashib asarning ahamiyatini belgilab beradi. Asar sujetining tarkibiga kirmaydigan, biroq unga aloqador bo'lgan yana ikki unsir ham borki, ulardan biri-muqaddima, ikkinchisi xotima. Muqaddimada muallif o'quvchiga o'z maqsad muddaosini ma'lum qilib, asari haqida tushintirish, izohlar beradi. Xotima esa qahramonlarning asar sujeti voqealari tamom bo'lgandan keyingi taqdiri haqida ma'lumot beruvchi qismidir. (4. 34, 35,36.b). "Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish- xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir".(Shavkat Mirziyoyev). Dramaturg tomonidan ma'lum bir g'oya asosida sahnalashtirish uchun asarning tug'ilishi, rivojlanishi, uning o'ziga xos xususiyatlari, turlari, unga qo'yiladigan talablar dramaturg mahorati deya tushiniladi. Shunday ekan, dramaturgiyaning, jahon miqiyosida paydo bo'lish bosqichlarini o'rganish uchun, uning tarixiga teatrshunos, san'atshunos olimlar va sog'a

mutaxassislar fikrlariga murojat qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.(5. 3) Mustaqillikning ikkinchi o'n yilligi orasida esa dramaturgiyamiz tez rivojlana boshladi. Dramaturgiya va rejissurada katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Yaratilgan tarixiy va zamonaviy mavzulardagi asarlarda insonni ulug'lash, Vatanga mehri va sadoqat, qadriyatlarimizga hurmat g'oyalari badiiy g'oyalarda o'z aksini topdi.(6.181).

XULOSA

"To'g'ri ijtimoiy mavzulardagi asarlar ham kam emas, ularda ham g'oya ustivorligi seziladi. Jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladigan, insonlar ongiga salbiy ta'sir etadigan voqealarga, hodisalarga qarshi kurash voqeasi ko'rsatilayotgan, tomoshabinga havola etilayotgani yaxshi, ammo muhokamalar ya'ni asarlarga taqrizlar juda kam e'lon qilinayotgani esa afsuski, bugungi kun muammolaridan biriga aylanib qoldi" (6.49).

Dramaturgiya doim insonga murojat qiladi, uning qalb sirlarini ochishga intiladi, insoniy o'zaro munosabatlar mohiyatini anglashga harakat qiladi, bu inson tarixiy yoki zamonaviy bo'lishining ahamiyati yo'q. Kelajakda yosh ijodkorlarimiz mohirona qalam tebratishlari uchun hozirdanoq imkon yaratmoq lozim. Har bir tuman markazlarida ijodxonalar tashkil qilinishi, musiqa maktablarida, madaniyat markazlarida yosh qalamkashlar to'garaklari doimiy ravishda fa'oliyat yuritishi, bu albatta har bir ijodkorni ilhomlantiradi, mehnatga chorlaydi va kun kelib ulardan shoh asarlar chiqishi muqarrar.

REFERENCES

1. Y.Solijonov. "Hozirgi adabiy jarayon". T. "Innovatsiya-Ziyo".2020. 92 ,93.b
2. Matluba Isokova. "Dramaturg mahorati". T. 2021. 4 b.
3. L. Tashmuxe'dova. "Adabiyot tarixi va nazariyasi"
4. Hans Bertens. Literary Theory. The basics, 2001,-page 34, 35, 36.
5. Matluba Isokova. "Dramaturg mahorati". T.2021.3 b.
6. To'laxo'jayova.M., Qozoqboev. T. "Drama nazariyasi".T. Fan va texnologiyalar markazi.2014. 49 b.